

Погонець Іванна Василівна –

аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, асистент кафедри методики викладання мистецьких дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, м. Кременець, Україна.

Коло наукових інтересів: підручникотворення, ілюстрування шкільних підручників для початкової ланки освіти.

УДК 371.67

**ІЛЮСТРУВАННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА**

У статті проаналізовано стан вивченості історичної, педагогічної та книгознавчої літератури, що є дотичною до проблеми ілюстрування шкільних підручників у другій половині ХХ століття. Проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних авторів, а також законодавчі документи, що регламентували розвиток освіти в Україні у досліджуваний період.

Ключові слова: історіографія, шкільний підручник, ілюстративний матеріал навчальної книги.

Постановка проблеми. Реформування сучасної системи освіти в Україні активізує проблеми оновлення її змісту та вдосконалення засобів навчання. Матеріальним носієм змісту освіти і основним засобом навчальної діяльності є підручник, структурні компоненти якого (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування) утворюють цілу педагогічну систему для забезпечення повноцінного засвоєння учнями програмового матеріалу. Особливим компонентом, який є основою для формування понять, впливає на учня як в навчальному, так і в інтелектуальному та емоційному плані, розвиває уміння спостерігати, осмислювати побачене, поєднувати його з прочитаним тощо, є ілюстративний матеріал.

З огляду на те, що в сучасних умовах розвитку освіти актуалізується процес книжкового забезпечення школярів, який передбачає проектування, оформлення, видання, поширення, експертизи навчальних книг, особливий інтерес викликає проблема створення та використання ілюстративного матеріалу.

У розв'язанні сучасних завдань, що стосуються ілюстрування навчальної літератури, доцільно спиратися на здобутки попередників. Ретроперспективний аналіз досвіду вирішення зазначеної проблеми дасть змогу глибше її зрозуміти, уникнути помилок, використовувати позитивні надбання минулого у подальшій практиці підручникотворення.

Аналіз останніх досліджень. У середині ХХ ст. шкільний підручник уперше став об'єктом ґрунтовного аналізу у монографічних роботах Н. Менчинської та Є. Перовського, у яких було висвітлено і деякі аспекти його ілюстрування.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що загальна теорія підручника набула найбільшого розвитку у 70–80-х рр. ХХ ст. у працях відомих дослідників В. Бейлінсона, В. Беспалька, Г. Гранік, Д. Зуєва, І. Лернера, І. Товпінець та ін., якими було визначено типологію шкільних підручників, обґрунтовано загальні вимоги до їх структури, методи аналізу й оцінювання навчальних видань тощо. У своїх дослідженнях учені неодноразово розглядали і проблеми ілюстративного матеріалу як одного із компонентів структури підручника.

У науковій літературі існує чимало праць, присвячених проблемі ілюстрування шкільної навчальної літератури. Свідченням цього є дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема значення ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника обґрунтовано у працях Я. Коменського, Т. Лубенця, С. Русової, К. Ушинського та ін.; особливості сприйняття ілюстрації школярами різного віку вивчали Б. Бутнік-Сіверський, Г. Гранік, Б. Карлаваріс; теоретичні підходи до аналізу й оцінювання ілюстративного матеріалу, а також його відбору і використання відповідно до певних видів текстів і типів підручників розробляли С. Васіч, А. Зільберштейн, Г. Проданович, В. Цетлін; функції та класифікації ілюстрацій обґрунтовано у працях А. Зільберштейна, Д. Зуєва, В. Пахомова, В. Ривчина та ін.; деякі проблеми ілюстрування та оформлення сучасних навчальних видань розглядалися у наукових дослідженнях А. Гірняка, Ю. Жидецького, Я. Кодлюк, Н. Хребтової; проблема активізації зображень у підручнику за допомогою кольору, а також введення у книгу фотографії були об'єктами досліджень Ф. Юр'єва. Дослідники української книжкової справи і друкарства Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Г. Логвин, І. Огієнко, В. Фріс вивчали особливості художнього оформлення та ілюстрування рукописів і стародруків.

Різні аспекти поставленої проблеми відображено у дисертаційних роботах вітчизняних та зарубіжних учених: Н. Животовської («Наочність у процесі навчання в початковій школі», 1948 р.), А. Ясько («Роль і значення різних типів наочності в процесі формування наукових понять», 1951 р.), А. Попкова («Дидактичні основи ілюстрування підручників середньої загальноосвітньої політехнічної школи», 1959 р.), Н. Гончарової («Основные проблемы оформления советского школьного учебника», 1969 р.), Т. Дударенко («Дидактичні основи методики роботи з ілюстраціями шкільних підручників», 1977 р.), І. Нілової («Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших школярів», 1997 р.), І. Бая («Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)», 2005 р.).

У докторській дисертації Я. Кодлюк, присвяченій теорії і практиці підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) (2005), обґрунтовано дидактичні основи використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам.

Публікації сучасних дослідників (В. Волков, Н. Волошина, А. Гірняк, Ю. Жидецький, Н. Корчевська, О. Кравчук, О. Пометун, Н. Хребтова та ін.), присвячені різним аспектам процесу підручникотворення, також стосуються проблеми ілюстрування навчальної книги. Проте ученими розглядаються лише деякі аспекти зазначеної проблеми в контексті їхніх наукових пошуків.

Як видно з наведеного вище, цілісно проблема відбору та використання ілюстративного матеріалу у підручниках для початкових класів в історико-педагогічній ретроспективі не вивчалася.

Мета та завдання статті – проаналізувати підходи до ілюстрування шкільних підручників другої половини ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Педагогічні явища, що стосуються зазначеної проблеми, в усі часи та епохи привертали увагу науковців. Уперше доцільність впровадження позатекстового компонента у структуру підручника обґрунтував у XVII ст. відомий чеський педагог Я. А. Коменський. Його книга «Видимий світ у малюнках» (1658 р.) стала своєрідним еталоном, взірцем реалізації принципу наочності в навчальних виданнях багатьох країн світу до початку ХІХ століття. А самого вченого вважають основоположником теорії навчальної книги, оскільки він сформулював низку важливих положень щодо підготовки, оформлення та використання підручника у навчальному процесі. Так, у процесі ознайомлення учнів з новими словами під час навчання мови вчений пропонував демонструвати речі, які вони позначають, і навпаки – навчати виражати словами те, що зображено на малюнку [29]. Таким чином, він пропонував, щоб вивчення слів було нерозривно пов'язане з їх розумінням і базувалося на спостереженні наочних зображень.

У XVII–XVIII ст. окремі висловлювання щодо ілюстративного матеріалу можна було спостерігати в передмовях до багатьох підручників, але наукові розробки проблеми ілюстрування навчальної літератури все ще були відсутні.

У першій половині ХІХ ст. більшість шкільних підручників видавалася без ілюстрацій (у зв'язку із вербальним методом навчання у школах та проблемами розвитку поліграфічної справи). Така ситуація не могла не привернути увагу дослідників. Тому вже у другій половині ХІХ ст. з'являються теоретичні розвідки, присвячені ілюструванню шкільних підручників, В. Белінського та Н. Добролюбова, у яких було обґрунтовано деякі вимоги до наочних зображень у навчальній книзі: реалістичність малюнків, якісне художнє виконання, взаємозв'язок з текстом, використання кольорових ілюстрацій та їх якісний друк. Н. Добролюбов акцентував увагу на підборі зображень відповідно до вікових особливостей учнів та на значенні кольору у створенні ілюстрацій [15].

У 60-х роках ХІХ ст. науковці та педагоги почали приділяти більшу увагу використанню наочності в навчанні. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробив відомий вітчизняний педагог К. Ушинський, який реалізував власні погляди на навчання та роль наочності в цьому процесі у знаменитих книгах «Дитячий світ» (1861 р.) та «Рідне слово» (1864 р.). Учений вважав, що навчання необхідно організовувати таким чином, щоб воно базувалося саме на реальних об'єктах сприйняття. У книгах К. Ушинського помітні продуманий підбір малюнків, націлений на розвиток мислення дітей; реалістичність зображень, їх органічний зв'язок з текстом; різноманітність видів ілюстрацій та якісне технічне виконання [29]. Також учений розробив систему методичних вказівок щодо організації роботи з ілюстраціями в навчальних книгах.

Суттєво збагатили наукові підходи до ілюстрування шкільної навчальної літератури послідовники К. Ушинського – Н. Бунаков, В. Водовозов, Т. Лубенець, С. Русова, Д. Тихомиров та інші. У підручниках, створених цими педагогами, ілюстративний матеріал займав важливе місце. Зокрема, С. Русова вважала, що

наочні зображення розширюють кругозір, формують естетичні почуття, вчать бачити прекрасне. Проте автори не завжди продумано підходили до використання різних видів ілюстративного матеріалу, оскільки в цих підручниках було мало зображень, розроблених з навчальною метою.

У перші десятиліття ХХ ст. проблема оформлення масових навчальних видань частково відобразилась у працях невеликої кількості науковців – П. Дульського, Е. Мексіна («Иллюстрация в детской книге», 1925 р.), Б. Бутніка-Сіверського («Принципи ілюстрування дитячої книги», 1929 р.), Г. Брилова («Иллюстрация в книге, журнале и газете», 1931 р.) та інших.

Переломним етапом у розвитку проблеми ілюстрування шкільної навчальної літератури стало рішення ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» (12 лютого 1933 р.) [30], у якому йшлося про припинення виготовлення «робочих книг», «розсипних підручників» і запровадження єдиних стабільних навчальних книг. У цьому документі особлива увага приділялась ілюстративному матеріалу як невід’ємному елементу структури підручника.

Однією з перших праць, спеціально присвячених проблемі ілюстрування навчальних книг, стала робота К. Кузьмінського «Ілюстрування навчальної книги» (1934 р.), у якій велика увага приділяється використанню різних видів ілюстрацій, введенню у підручник портретів, діаграм і навіть карикатур. А в книгах з історії автор запропонував розмішувати не лише документальні ілюстрації, а й репродукції історичних картин відомих художників і малюнки, виконані художником під керівництвом історика.

Окремі прийоми роботи з ілюстраціями та специфіку використання в підручнику окремих їх видів у цей період вивчали Н. Андрєєвська, В. Бернадський, І. Гігіс, М. Зінов’єв.

У праці Б. Кісіна «Графическое оформление книги» (1946 р.) обґрунтовано основні принципи ілюстрування книги, що ґрунтуються на техніці виконання, а також на образотворчих можливостях: підпорядкування всіх зображень загальному плану оформлення, зумовленому змістом видання; відповідність характеру малюнків рівню та потребам конкретних груп читачів. Найважливішими вимогами до всієї системи ілюстрацій у виданні вчений визначив високу якість художнього виконання та відповідність змісту книги [20].

Різні аспекти проблеми ілюстрування шкільних підручників та значення наочності у процесі навчання розглядалися у 40–50-х рр. ХХ ст. такими вченими, як Н. Бабичева, А. Великороднова, Н. Волков, В. Єзінєєва, Н. Животовська, Б. Толь, А. Яковлічева, А. Ярмухамедова, А. Ясько та інші.

Одним із перших теоретиків структури шкільного підручника був Є. Перовський (середина 50-х рр. ХХ ст.). Дослідник сформулював основний принцип ілюстрування навчальної книги: ілюстрація повинна застосовуватися або в найважчому для розуміння місці підручника, або там, де вона має велике освітнє чи виховне значення [28, с. 81]. Учений визначив загальні вимоги до всіх видів ілюстрацій відповідно до їх ролі в підручнику на основі двох взаємопов’язаних елементів – змісту та форми. У змісті учений відзначив властивість ілюстрації сприяти пізнанню учнями описаних в тексті явищ і одночасно посилювати виховну дію тексту. Форма ілюстрації, на думку Є. Перовського, повинна виявлятися у зрозумілості й виразності малюнка [28, с. 80].

Важливе значення у дослідженнях, присвячених підручникомознавству, має стаття Н. Менчинської «Психологические требования к учебнику» (1955 р.), у якій розглядаються питання ролі ілюстративного матеріалу у зв'язку із процесом засвоєння учнями знань, та наголошено на значущості включення у навчальне видання зображень до кожного поняття.

Зі зміцненням поліграфічної бази в країні та підвищенням якості паперу значно покращилось і технічне виконання ілюстрацій, збільшилась їх кількість у шкільних підручниках. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. проблеми ілюстрування книги вже розглядалися у дослідженнях багатьох науковців (А. Зільберштейн, О. Подобєдова, А. Чегодаєв та ін.). У низці досліджень було зроблено спробу встановити класифікацію різних видів ілюстрацій за характером їх зв'язку з текстом, способами відображення в них дійсності, функціями тощо. У роботах учених розкриваються дидактичні можливості різних видів ілюстрацій і подаються рекомендації авторам підручників щодо раціонального використання цих видів. Проте на якості навчальної літератури все ще позначалася відсутність комплексного теоретично обґрунтованого підходу до її ілюстрування.

Особливої уваги заслуговує праця «Основы оформления советской книги» (1956 р.) за редакцією А. Сідорова і В. Істріна [26], авторами якої було визначено дві групи наочних зображень з урахуванням відображення в них змісту тексту, цілей малюнка та способу пізнання зображуваного.

Першу групу ілюстрацій складають зображення предметів, явищ і понять, вивчення і пізнання яких має науковий характер (наукові). Друга група охоплює малюнки, створені за допомогою образотворчих засобів (оригінальні, творчі, художні) [26]. Дослідники розглядають усі різновиди таких ілюстрацій, а також акцентують увагу на особливостях їх включення у структуру шкільного підручника.

У 1959 р. Верховною Радою УРСР було прийнято Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР [16], що зумовило створення нових підручників для загальноосвітньої школи. Особливо гостро постало питання про цілісність та стильову єдність усіх елементів оформлення книги. До створення підручників для загальноосвітньої школи запрошувалися кваліфіковані науково-педагогічні діячі, активізувалася дослідницька робота щодо психолого-педагогічного обґрунтування різних аспектів проблеми шкільного підручника, у тому числі і його ілюстрування.

У зазначений період з'являються наукові дослідження як окремих аспектів ілюстрування навчальної літератури, так і комплексних підходів до укладання та оформлення підручників з певних навчальних дисциплін. Так, у кандидатській дисертації А. Попкова, присвяченій Дидактичним основам ілюстрування підручників середньої загальноосвітньої політехнічної школи (1959 р.), було розглянуто низку важливих питань щодо ілюстрування навчальної літератури: взаємозв'язок ілюстрацій з текстом; види наочних зображень та дидактичні вимоги до них. Зазначимо, що учений побудував своє дослідження на матеріалі чинних у той час підручників з історії та географії для учнів середньої школи [29].

Аналіз психолого-педагогічної та книгознавчої літератури свідчить про розширення проблематики щодо оформлення та ілюстрування навчальних видань у **1960–70-х роках**.

У перші роки 60-х вийшла фундаментальна праця В. Пахомова «Книжное искусство» (1961 р., 1962 р.) [27], у якій автор приділив багато уваги значенню ілюстрацій

у навчальній літературі, а також зазначив важливою умовою оформлення підручників дотримання педагогічних вимог до ілюстрування. У другому томі праці В. Пахомова розглянуто різновиди ілюстрацій науково-пізнавального та художнього типів.

У 1966 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР оприлюднили постанову «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР» (8 грудня 1966 р.), яка констатувала запровадження загального обов'язкового 8-річного навчання, а також потребу приведення змісту освіти у відповідність до вимог розвитку науки, техніки і культури. Серед багатьох завдань у зазначеній постанові йшлося і про покращення якості шкільних підручників.

Важливою вимогою до ілюстративного матеріалу підручників висувалась необхідність реалізації ідейно-художнього принципу. Свідченням цього є стаття Н. О. Гончарової «Основные проблемы оформления советского школьного учебника» (1969 р.). Дослідниця розглядає оформлення підручника з позицій конструювання і ілюстрування книги як такої, що визначає цілісний, науковий підхід до проблеми [10].

Наступним етапом у спробах теоретичного обґрунтування проблеми ілюстрування навчальної книги стало дослідження групи науковців Московського поліграфічного інституту під керівництвом В. Ляхова на тему «Пути улучшения художественного конструирования и оформления учебников для средней школы». Автори дослідження розглядали два важливих аспекти художньо-технічного оформлення та ілюстрування шкільних підручників – методико-теоретичні основи типології художньо-технічного комплексу підручників для середньої школи і функціональність наочності у навчальній книзі (за [34, с. 160]).

Аналіз цього дослідження свідчить про наявність у ньому низки неточностей. Зокрема, помилковим вважаємо обмеження функцій ілюстративного матеріалу у структурі підручника полегшенням читання і засвоєння тексту. З точки зору сучасної дидактики спірним є зауваження щодо незначних розумових здібностей дітей молодшого шкільного віку; зведення до мінімального рівня ролі наочних зображень у структурі підручників для старших класів.

У кінці 1960-х рр. досліджуваного періоду публікувалися спеціальні видання, у яких розглядалися різні аспекти процесу підручникотворення. Так, у Москві в 1969 р. при видавництві «Просвещение» було створено робочу групу з проблем шкільного підручника, яку очолив В. Бейлінсон. Під її керівництвом розпочато випуск щорічника «Проблемы школьного учебника». Перший номер збірника вийшов у березні 1974 р., а всього було підготовлено 20 випусків.

На сторінках збірника було опубліковано низку статей, присвячених проблемам ілюстрування навчальних видань: К. Зайцева «Роль карты в учебнике географии» (1975 р.), Б. Карлаваріс «Художественный вкус детей и иллюстрации в учебниках» (1975 р.), І. Ривчін «Проблемы типологии иллюстративного материала» (1975 р.), Н. Гончарова «О научных основах иллюстрирования учебников» (1978 р.), А. Киверляг «К пониманию учащимися иллюстраций учебников естественно-математического цикла» (1978 р.), А. Попков «Из истории иллюстрирования школьных учебников» (1978 р.), Б. Карлаваріс «Иллюстрации в школьных учебниках как средство воспитания учащихся» (1979 р.). Окремі аспекти проблеми розглянуто в публікаціях В. Цетлін, М. Шахмаєва.

Важливе значення мають праці дослідників книжкової справи і друкарства в Україні (Я. Запаско, О. Овдієнко), у яких було визначено основні елементи

оформлення книги з точки зору їх мистецької цінності: заставки, буквиці, кінцівки, орнаментальні та сюжетні планки тощо.

Новим етапом у розвитку теорії шкільного підручника стали дослідження **кінця 1970–80-х рр.**, що були пов'язані із розробленням навчально-методичних комплексів та впровадженням ідей особистісно орієнтованого навчання. Я. Кодлюк зазначає, що для цього періоду підручникотворення були характерні тенденції позитивної мотивації навчальної діяльності, усунення перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, а також посилення процесуальної спрямованості навчання засобами підручника [22, с. 64].

З'являються перші дослідження доступності та читабельності навчальної книги та якості її поліграфічного оформлення (Л. Михайлова), на основі яких було розроблено і затверджено Міністерством охорони здоров'я України «Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» [12], дотримання яких є обов'язковим і стосується тексту, друку, розміру шрифту, ілюстративності, підбору зображень з урахуванням віку дітей.

У 1976 р. у Науково-дослідному інституті педагогіки України було створено лабораторію з проблем навчання і виховання дітей шестирічного віку на чолі з Н. Скрипченко. Співробітники лабораторії (М. Богданович, М. Вашуленко, О. Савченко, Н. Скрипченко та ін.) створили низку підручників і навчально-методичних посібників для вчителів та вихователів, які працювали з шестирічними дітьми. Створені цими вченими книги містять спеціально розроблені художниками ілюстрації різних типів, проте нерідко одні і ті ж малюнки повторюються на сторінках одного підручника або у його перевиданнях (за [5, с. 296]).

У 1980-х рр. вийшли у світ фундаментальні монографії, присвячені проблемам шкільного підручника (В. Бейлінсон, В. Безпалько, Д. Зуєв, В. Ривчін), у яких предметом дослідження стали його структура, види, функції, методи аналізу й оцінювання тощо, а також аспектно були намічені шляхи раціонального використання ілюстративного матеріалу у змісті книги. Зокрема, Д. Зуєв обґрунтував поділ наочних зображень за жанром як історично зумовлену специфікою змісту книги художньо-пізнавальну форму навчальної ілюстрації, в якій найбільш повно проявляється її домінуюча функція. Таким чином, дослідником встановлено дванадцять жанрів ілюстративного матеріалу: предметні, художньо-образні, документальні, технічні ілюстрації, карти, діаграми, схеми, плани, креслення, інструктивно-методичні ілюстрації, графіки, символічні (декоративні) ілюстрації [17, с. 177].

У праці В. Ривчіна «О художественном конструировании учебника» (1980 р.) було обґрунтовано класифікацію ілюстративного матеріалу залежно від виду його зв'язку з текстом, за якістю відображення об'єкта, а також принципи роботи над процесом ілюстрування підручника [32].

Незважаючи на те, що праця І. Баренбаума «История книги» (1984 р.) присвячена художньому оформленню рукописних книг, у контексті нашого дослідження важливими є положення щодо використання у структурі книги прикрашальних елементів (заставок, кінцівок, ініціалів, прикрас на полях), які згодом еволюціонували, ставши функціональними елементами оформлення сучасної книги [1].

Розвиток книжкової графіки та її зв'язок з мистецтвом створення книги відображено у праці Ю. Герчук «Художественная структура книги» (1984 р.). Також

дослідник приділив значну увагу таким важливим аспектам як зв'язок ілюстрації з текстом, емоційності зображення, єдності ілюстрацій і оформлення [8].

Згодом виникла необхідність об'єднати в єдину систему накопичені фрагментарні педагогічні, психологічні, соціологічні, книгознавчі та інші дослідження в галузі підручникотворення. Спробу узагальнення та систематизації передового досвіду і результатів наукових пошуків з питань навчальної літератури було зроблено у праці В. Бейлінсона «Арсенал образования» (1986 р.), де автор узагальнив найважливіші дослідження, які стосувалися навчального книговидавання: історія навчальної книги, її еволюційний розвиток; зміст навчальної літератури і її класифікація; функціональність підручника; види і типи навчальних видань; підручник як єдина система знань; принципи відбору навчального матеріалу; структура підручника. Ілюстративний матеріал розглядається як один із рівноправних компонентів структури підручника; обґрунтовується його роль у навчальній книзі, класифікація, функції. Дослідник зацентрував увагу на важливості словесного супроводу і підписів до ілюстрацій, а також на особливості формування комплексу ілюстрацій [3].

Обґрунтування функцій ілюстрацій та вимог до наочних зображень у структурі підручника на цьому етапі розвитку підручникотворення здійснено у фундаментальному дослідженні «Функции художественно графического оформления учебника» за редакцією Г. Донського (1986 р.) [34]. Наведено перелік найважливіших в аспекті нашого дослідження статей: М. Богічевич «Наглядные графические учебные пособия», С. Васіч «Тесты по определению качества иллюстраций», Б. Карлаваріс «Педагогическая ценность иллюстраций в учебниках», Т. Проданович «Дидактические основы использования иллюстраций в современных учебниках».

Положення про активізацію книги за допомогою кольору вдало, на наш погляд, обґрунтовано також у праці Ф. Юрьєва «Цвет в искусстве книги» (1987 р.) [37]. Автор акцентує увагу на рецепторних можливостях людського ока до сприйняття кольору, інформаційному значенні кольорових позначень, а також пізнавальних особливостей кольору як художнього засобу в мистецтві оформлення книги.

Наприкінці 1980-х рр. педагогічні аспекти ілюстрування навчальної літератури розглядалися у працях В. Безпалька «Теория учебника: Дидактический аспект» (1988 р.) [2], Н. Добролюбова «Эстетика. Литература. Критика» (1988 р.) [15].

Прийняття «Декларації про державний суверенітет України» Верховною Радою України (16 липня 1990 р.) сприяло національному відродженню державності, культури та освіти [14]. Після її ухвалення в укладанні та оформленні підручників значна увага приділялася відображенню національних особливостей життя і побуту українців (за [5, с. 327]). Формувалися сприятливі умови для покращення ілюстрування шкільних підручників, та це були лише перші кроки у дослідженні зазначеної проблеми, і вони не завжди реалізувалися на практиці. Часто автори підручників недооцінювали і не використовували всіх можливостей ілюстрації, тому процес їх відбору не був науково обґрунтованим. Іноді розробники навчальної літератури надавали перевагу якомусь одному виду зображень, що різко знижувало якість підручника і його дидактичні можливості. Не завжди враховувалися вікові особливості дітей, для яких укладалася книга. В ілюстративному матеріалі низки підручників відсутній зв'язок між ілюстраціями.

У період 1991–2001 рр. у вітчизняних педагогічних журналах («Рідна школа», «Шлях освіти», «Початкова школа» та ін.) активно обговорювалися такі питання:

історія розвитку української книги (С. Сірополко, М. Тимошик); ілюстративний матеріал підручника як складова його структури (В. Горпинюк); поліграфічне та художнє оформлення шкільних підручників (В. Горпинюк, І. Козак, Г. Толпекіна); аналіз ілюстративного матеріалу шкільних підручників (Ф.-М. Жерар, К. Роеж'єр) тощо.

Висновки. Аналіз наукових видань свідчить про те, що впродовж усього досліджуваного періоду ученими розглядалися різні аспекти ілюстрування шкільних підручників: обґрунтування ролі ілюстрації у навчальній книзі; класифікація наочних зображень за різними ознаками; визначення вимог до створення та використання ілюстрацій; визнання ілюстративного матеріалу рівноправним компонентом структури підручника тощо.

Перспективи розвитку підручникотворення в Україні публікуються на сторінках збірника наукових праць «Проблеми сучасного підручника». Так, про необхідність дослідження та удосконалення ілюстрування навчальних видань для початкової ланки освіти свідчить низка статей: М. Арцишевська «“Чуттєвий світ в малюнках” Яна Амоса Коменського (до 420-річчя від дня народження)» (2012 р.), П. Мороз «Використання карикатур в шкільному підручнику з історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання)» (2013 р.), Я. Кодлюк «Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи» (2014 р.), О. Красовський «Педагогічний дизайн електронного підручника та принципи його реалізації» (2014 р.), В. Кришмарел «До питання про ілюстрації в шкільних підручниках: особливості предметів духовно-морального спрямування» (2014 р.).

Список використаних джерел

1. Баренбаум И. Е. История книги: учебник для студентов библиотечных факультетов институтов культуры и педагогических вузов / И. Е. Баренбаум. – 2-е изд., перераб. – М. : Книга, 1984. – 245 с.
2. Безпалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект / В. П. Безпалько. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.
3. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлинсон. – М. : Книга, 1986. – 288 с.
4. Белинский В. Г. О детской литературе. Государственное издательство Детской Литературы Министерства Просвещения РСФСР / Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов. – М., 1954.
5. Березівська Л. Д. реформування освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
6. Брылов Г. А. Иллюстрация в книге журнале и газете / Г. А. Брылов. – Москва–Ленинград : ОГИЗ – ИЗОГИЗ, 1931. – 87 с.
7. Бутнік-Сіверський Б. Принципи ілюстрування дитячої книжки / Б. Бутнік-Сіверський. – К. : Культура, 1929. – 67 с.
8. Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги : учеб. пособ. / Ю. Я. Герчук. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 320 с.
9. Гончарова Н. А. О научных основах иллюстрирования учебников / Н. А. Гончарова // Проблемы школьного ученика. – М. : Просвещение, 1978. – Вып. 6. – С. 165–184.
10. Горпинюк В. П. Ілюстративний матеріал як складова його структури / В. П. Горпинюк // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 54–62.
11. Граник Г. Г. Когда книга учит / Г. Г. Граник, С. М. Бондаренко, Л. А. Концевая. – М. : Педагогика, 1988. – 192 с.

12. Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до до друкованої продукції для дітей // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 183–195.
13. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники / Ф.-М Жерар, К. Роеж'єр ; пер. з франц. М. Марченко. – К. : КІС, 2001. – 352 с.
14. Декларація про державний суверенітет України (16.07.1990) // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – К., 1990. – № 31. – С. 429.
15. Добролюбов Н. А. Эстетика. Литература. Критика : сб. статей и материалов / Н. А. Добролюбов. – Л. : Наука, 1988. – 198 с.
16. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в украинской ССР. – К. : Рад. школа, 1959. – 26 с.
17. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – М. : Педагогика, 1989. – 239 с.
18. Карлаварис Б. Иллюстрации в школьных учебниках как средство воспитания учащихся / Б. Карлаварис // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1979. – Вып. 7. – С. 208–218.
19. Карлаварис Б. Педагогическая ценность иллюстрации в учебниках / Б. Карлаварис // Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с серб.-хорв. / под. ред. Г. М. Донского. – М. : Просвещение, 1986. – С. 69–77.
20. Кисин Б. М. Графическое оформление книги / Б. М. Кисин. – ГИЗЛЕГПРОМ, 1946. – С. 283–343.
21. Кыверляг А. А. К пониманию учащимся иллюстраций учебников естественно-математического цикла / А. А. Кыверляг // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1978. – Вып. 6. – С. 185–196.
22. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів / Я. П. Кодлюк. – К. : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
23. Коменский Я. А. Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни / пер. с латин. Ю. Н. Дрейзина ; под ред. А. А. Красновского. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд. мин. Просвещения РСФСР, 1957. – 352 с.
24. Микк Я. А. Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам / Я. А. Микк. – М. : Просвещение, 1981. – 119 с.
25. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для I–X классов средней школы / Л. В. Михайлова. – М. : Известия АПН РСФСР, 1955. – Вып. 63. – С. 171–191.
26. Основы оформления советской книги / под ред. А. А. Сидорова и В. И. Истрина. – М. : Искусство, 1956. – 502 с.
27. Пахомов В. В. Книжное искусство. Кн. первая: Замысел оформления / В. В. Пахомов. – М. : Искусство, 1961. – 424 с.
28. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы / Е. И. Перовский. – М. : Известия АПН РСФСР, 1955. – Вып. 63. – С. 93.
29. Попков А. В. Дидактические основы иллюстрирования учебников средней общеобразовательной политехнической школы (на мат. учебн. истор. и географ. для V – VII классов сред. школы) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. В. Попков. – Х., 1959. – 376 с.
30. Постанови партії та уряду про школу. – К. – Харків : Рад. шк., 1947. – 152 с.
31. Проданович Т. Дидактические основы использования иллюстраций в современных

- учебниках / Т. Проданович // Функции художественно-графического оформления учебников : пер. с серб.-хорв. / под. ред. Г. М. Донского. – М. : Просвещение, 1986. – С. 45–50.
32. Рывчин В. И. О художественном конструировании учебников / В. И. Рывчин. – М. : Книга, 1980. – 127 с.
33. Франсуа-Мари-Жерар, Ксав'є Роеж'єр Як розробляти та оцінювати шкільні підручники / пер. з фр. М. Марченко. – К. : К.І.С., 2001. – 352 с.
34. Функции художественно-графического оформления учебников: Современ. учеб. кн.: пер. с серб.-хорв. / под ред. Г. М. Донского. – М. : Просвещение, 1986. – 128 с.
35. Цейтлин В. С. О структуре учебника / В. С. Цейтлин // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1982. – Вып. 13. – С. 22–34.
36. Чегодаев А. Д. Страницы истории советской живописи и советской графики / А. Д. Чегодаев. – М. : Изд. Советский художник, 1984. – 486 с.
37. Юрьев Ф. Цвет в искусстве книги / Ф. Юрьев. – К. : Вища школа, 1987. – 248 с.

References

1. Barenbaum I. E. Istorija knigi : uchebnik dlja studentov biblioteknyh fakul'tetov institutov kul'tury i pedagogicheskijh vuzov / I. E. Barenbaum. – 2-e izd., pererab. – M. : Kniga, 1984. – 245 s.
2. Bezpal'ko V. P. Teorija uchebnika: didakticheskij aspekt / V. P. Bezpal'ko. – M. : Pedagogika, 1988. – 160 s.
3. Bejlinson V. G. Arsenal obrazovanija / V. G. Bejlinson. – M. : Kniga, 1986. – 288 s.
4. Belinskij V. G. O detskoj literature. Gosudarstvennoe izdatel'stvo Detskoj Literatury Ministerstva Prosveshhenija RSFSR / N. G. Chernyshevskij, N. A. Dobroljubov. – M., 1954.
5. Berezivsjka L. D. reformuvannja osvity v Ukraini u KhKh stolitti : monohrafija / L. D. Berezivsjka. – K. : Boghdanova A. M., 2008. – 406 s.
6. Brylov G. A. Illjustracija v knige zhurnale i gazete / G. A. Brylov. – Moskva–Leningrad : OGIZ – IZOGIZ, 1931. – 87 s.
7. Butnik-Siversjkyj B. Prynypy iljustruvannja dytjachoji knyzhky / B. Butnik-Siversjkyj. – K. : Kuljtura, 1929. – 67 s.
8. Gerchuk Ju. Ja. Istorija grafiki i iskusstva knigi : ucheb. posob. / Ju. Ja. Gerchuk. – M. : Aspekt Press, 2000. – 320 s.
9. Goncharova N. A. O nauchnyh osnovah illjustrirovanija uchebnikov / N. A. Goncharova // Problemy shkol'nogo učenika. – M. : Prosveshhenie, 1978. – Vyp. 6. – S. 165–184.
10. Ghorpynjuk V. P. Iljustratyvnyj material jak skladova jogho struktury / V. P. Ghorpynjuk // Pedagoghika i psykholohija. – 1995. – № 1. – S. 54–62.
11. Granik G. G. Kogda kniga uchit / G. G. Granik, S. M. Bondarenko, L. A. Koncevaja. – M. : Pedagogika, 1988. – 192 s.
12. Derzhavni sanitarni pravyla i normy. Ghighijenični vymoghy do do drukovanoj produkciji dlja ditej // Pidruchnyk KhKhI stolittja. – 2003. – № 1–4. – S. 183–195.
13. Zherar F.-M. Jak rozrobljaty ta ocinjувaty shkiljni pidruchnyky / F.-M. Zherar, K. Roehz'jer ; per. z franc. M. Marchenko. – K. : KIS, 2001. – 352 s.
14. Deklaracija pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy (16.07.1990) // Vidomosti Verkhovnoji Rady URSR (VVR). – K., 1990. – № 31. – S. 429.
15. Dobroljubov N. A. Jestetika. Literatura. Kritika : sb. statej i materialov / N. A. Dobroljubov. –

- L. : Nauka, 1988. – 198 s.
16. Zakon ob ukreplenii svyazi shkoly s zhizn'ju i o dal'nejshem razvitii sistemy narodnogo obrazovanija v ukrainskoj SSR. – K. : Rad. shkola, 1959. – 26 s.
  17. Zuev D. D. Shkol'nyj uchebnik / D. D. Zuev. – M. : Pedagogika, 1989. – 239 s.
  18. Karlavaris B. Illjustracii v shkol'nyh uchebnikah kak sredstvo vospitanija uchashhijhsja / B. Karlavaris // Problemy shkol'nogo uchebnika. – M. : Prosveshhenie, 1979. – Vyp. 7. – S. 208–218.
  19. Karlavaris B. Pedagogicheskaja cennost' illjustracii v uchebnikah / B. Karlavaris // Funkcii hudozhestvenno-graficheskogo oformlenija uchebnikov : per. s serb.-horv. / pod. red. G. M. Donskogo. – M. : Prosveshhenie, 1986. – S. 69–77.
  20. Kisin B. M. Graficheskoe oformlenie knigi / B. M. Kisin. – GIZLEGPROM, 1946. – S. 283–343.
  21. Kyverljag A. A. K ponimaniju uchashhijhsja illjustracij uchebnikov estestvenno-matematicheskogo cikla / A. A. Kyverljag // Problemy shkol'nogo uchebnika. – M. : Prosveshhenie, 1978. – Vyp. 6. – S. 185–196.
  22. Kodljuk Ja. P. Teorija i praktyka pidruchnykotvorennja v pochatkovij osviti : pidruch. dlja maghistrantiv ta stud. ped. f-tiv / Ja. P. Kodljuk. – K. : Informacijno-analitychna aghencija «Nash chas», 2006. – 368 s.
  23. Komenskij Ja. A. Mir chuvstvennyh veshhej v kartinkah ili izobrazhenie i naimenovanie vseh vazhnejshih predmetov v mire i dejstvij v zhizni / per. s latin. Ju. N. Drejzina ; pod red. A. A. Krasnovskogo. – 2-e izd. – M. : Gos. ucheb.-ped. izd. min. Prosveshhenija RSFSR, 1957. – 352 s.
  24. Mikk Ja. A. Optimizacija slozhnosti uchebnogo teksta: V pomoshh' avtoram i redaktoram / Ja. A. Mikk. – M. : Prosveshhenie, 1981. – 119 s.
  25. Mihajlova L. V. Gigienicheskaja ocenka vneshnego oformlenija uchebnikov i uchebnyh knig dlja I–X klassov srednej shkoly / L. V. Mihajlova. – M. : Izvestija APN RSFSR, 1955. – Vyp. 63. – S. 171–191.
  26. Osnovy oformlenija sovetsoj knigi / pod red. A. A. Sidorova i V. I. Istrina. – M. : Iskusstvo, 1956. – 502 s.
  27. Pahomov V. V. Knizhnoe iskusstvo. Kn. pervaja: Zamysel oformlenija / V. V. Pahomov. – M. : Iskusstvo, 1961. – 424 s.
  28. Perovskij E. I. Metodicheskoe postroenie i jazyk uchebnika dlja srednej shkoly / E. I. Perovskij. – M. : Izvestija APN RSFSR, 1955. – Vyp. 63. – S. 93.
  29. Popkov A. V. Didakticheskie osnovy illjustrirovanija uchebnikov srednej obshheobrazovatel'noj politehnicheskoi shkoly (na mat. uchebn. istor. i geograf. dlja V–VII klassov sred. shkoly) : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.02 / A. V. Popkov. – H., 1959. – 376 s.
  30. Postanovy partiji ta urjadu pro shkolu. – K. – Kharkiv : Rad. shk., 1947. – 152 s.
  31. Prodanovich T. Didakticheskie osnovy ispol'zovanija illjustracij v sovremennyh uchebnikah / T. Prodanovich // Funkcii hudozhestvenno-graficheskogo oformlenija uchebnikov : per. s serb.-horv. / pod. red. G. M. Donskogo. – M. : Prosveshhenie, 1986. – S. 45–50.
  32. Ryvchin V. I. O hudozhestvennom konstruirovanii uchebnikov / V. I. Ryvchin. – M. : Kniga, 1980. – 127 s.
  33. Fransua-Mari-Zherar, Ksav'je Roekh'jer Jak rozrobljaty ta ocinjuvaty shkiljni pidruchnyky / per. z fr. M. Marchenko. – K. : K.I.S., 2001. – 352 s.

34. Funkcii hudozhestvenno-graficheskogo oformlenija uchebnikov: Sovrem. ucheb. kn.: per. s serb.-horv. / pod red. G. M. Donskogo. – M. : Prosveshhenie, 1986. – 128 s.
35. Cejtlin V. S. O strukture uchebnika / V. S. Cejtlin // Problemy shkol'nogo uchebnika. – M. : Prosveshhenie, 1982. – Вып. 13. – S. 22–34.
36. Chegodaev A. D. Stranicy istorii sovetskoj zhivopisi i sovetskoj grafiki / A. D. Chegodaev. – M. : Izd. Sovetskij hudozhnik, 1984. – 486 s.
37. Jur'ev F. Cvet v iskusstve knigi / F. Jur'ev. – K. : Vishha shkola, 1987. – 248 s.

Погонец И. В.

ИЛЛЮСТРИРОВАНИЕ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ: ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

В статье проанализировано состояние изученности исторической, педагогической и книговедческой литературы, которая касается проблемы иллюстрирования школьных учебников во второй половине XX века. Проанализированы труды отечественных и зарубежных авторов, а также законодательные документы, регламентирующие развитие образования в Украине в исследуемый период.

Ключевые слова: историография, школьный учебник, иллюстративный материал учебной книги.

Pohonets I.

ILLUSTRATING OF SCHOOL TEXTBOOKS: HISTORICO-PEDAGOGICAL RETROSPECTIVE VIEW

The state of study of historical, pedagogical and book-learning literature which is connected with the illustrating aspect of school textbooks in the second half of the XX century is analysed in the article. Works of domestic and foreign authors, legislative documents which regulated the development of education in Ukraine in a probed period, are analysed. A division into periods of the outlined problem research is made. The second half of the XX century was marked by the greatest activity of scientists in the research of school textbook problems among which a lot of questions concerning its illustrating were considered: substantiation of illustration role in a textbook; classification of visual images by different signs; determination of requirements to creation and use of illustrations; acknowledgement of illustrative material as an important component of textbook's structure and others. The retrospektiv analysis of experience of the given problem solving enable us to understand it better, to avoid errors in its solving on the modern stage, to use positive acquisitions of the past in subsequent practice of making textbooks.

Keywords: historiography, school textbook, illustrative material of a textbook.